

Skötseln av naturreservatet Nolgården, Näs

Av Anders Bertilsson

Fjädergräset och dess följeväxter vid Nolgården, Näs

Fjädergräset *Stipa pennata* (no fjørgras, dk Fjørgræs) är ett flerårigt gräs som bildar tuvor. Det har mycket smala och långa blad. Det som framför allt utmärker det är de cirka 30 cm långa och plymlika borsten på småaxen. Förr, när fjädergräset fanns med tusentals strån vid Nolgården i Näs socken, var det en fantastisk syn att se plymerna vaja i vinden.

I Norden finns fjädergräset enbart i centrala Västergötland. Linné såg det inte på sin Västgötaresa 1746 och det är inte omnämnt i "Flora Suecica" som kom 1755. Däremot har Linne lagt till ett tilläggsblad i "Fauna Suecica" (1761) där han noterat att J. P. Falck rapporterat *Stipa pennata* från Åsaka i Vartofta härad. Längre var detta den enda av botanister kända lokalen i landet och många insamlingar gjordes härifrån tills det tillfälligt försvann. I början av 1800-talet samlades fjädergräset även från Dala och Valtorps socknar. På lokalen i Valtorp utrotades fjädergräset och det sägs att bonden som brukade marken plöjde upp krönet på backen där "gräsläsarna" samlade det. Troligen låg denna backe vid Lillegården i Valtorp, där det ända in på 1990-talet gick att se åkern på toppen och en tonsur av torrängsvegetation runt om. Fjädergräset var naturligtvis känt av ortsbefolkningen och det kallades "akerull" på den lokala dialekten. Det sägs att det användes som prydnadsgräs och smyckade kyrkor och gårdar vid festliga tillfällen. Namnet akerull antyder att det växte på åkern. Det kan ha funnits på trädesåkrarna, men mera troligt att det funnits i större

mängd på backar och åkerholmar inom samma hägnad som de odlade åkrarna. Allt som fanns inom hägnaderna tillhörde "åkern" och de olika åkergårderna hade skilda namn. Fjädergräset på den sydvända åsen vid Nolgården i Näs socken upptäcktes 1947 av prosten Lennart Fridén. Då liksom nu var det den rikaste lokalen.

Utanför Norden finns fjädergräset sällsynt i Tyskland och i torra dalar i centrala Alperna. I Ungern är det vanligare på stäppen och det finns mer rikligt i Ryssland. Jag har själv sett det där och glömmer aldrig när jag vaknade en tidig morgon på tåget mellan Novosibirsk och Krasnojarsk och såg fjädergräsets plymer vaja på de ohävdade järnvägsslänterna mil efter mil, timme efter timme.

På backarna och åsarna vid Nolgården växer som följeväxter ett stort antal sällsynta och skyddsvärda arter. Denna vegetation brukar benämnas för stäppartad torräng och gemensamt för arterna som trivs där är att de är ljuskrävande, kalkkrävande och känsliga för bete. Bland arterna kan nämnas drakblomma *Dracocephalum ruyschiana* (drakehovud, Almindelig Drakehovud), trollsmultron *Drymocallis rupestris*, färgmåra *Asperula tinctoria*, smalbladig lungört *Pulmonaria angustifolia*, fältvädd *Scabiosa columbaria*, backruta *Thalictrum simplex*, krissla *Inula salicina*, rött oxbär *Cotoneaster scandinavicus*, buskviol *Viola hirta*, sommarfibbla *Leontodon hispidus* och blodnäva *Geranium sanguineum*. Samma krav har också backklöver *Trifolium montanum* och praktbrunört *Prunella grandiflora* men dessa verkar klara även extensivt bete.

På tre olika delar inom området ligger backar och åsar som sedan många år (minst 50 år) hamnat inom per-

Tusentals blommande fjädergräs dominerar inom Fridéns inhägnad. Bilden tagen den 8 juli 1983.
Foto Tore Hagman

manenta betesfällor. Där saknas arterna ovan men där har gynnats lågväxta arter som toppjungfrulin *Polygala comosa*, sandviol *Viola rupestris*, småfingerört *Potentilla tabernaemontani*, harmynta *Satureja acinos*, jordtistel *Cirsium acaule* och rödkämpar *Plantago media*. Dessa arter finns även i den stäppartade torrängen men är där ovanliga och påträffas endast på exponerade ställen. Giftiga arter som backsippa *Pulsatilla vulgaris* och stånds *Jacobaea vulgaris* finns i båda områdena.

Backarnas och åsarnas hävdhistoria

Nolgården hör till den stora byn Kvättak i Näs socken. Vid reservatets sydligaste drakblommeåsar låg under ett antal år även gården Södergården. På Falbygden, dit Näs hör, har tillämpats ett mycket varierande trädesbruk med två- tre och fyrsädesbruk i olika socknar och ibland i olika byar i samma socken. I Näs var det fyrsädesbruk, det vill säga att åkrarna trädades vart fjärde år. Kvättaks by hade sina ängsmarker på fuktiga, mullrika marker på flera håll i byn och de avkastade nog stora skördar av vinterfoder. När kreaturen, troligen ungdjur och sinkor, fick beta av trädesåkrarna betades också alla backar, åsar och åkerholmar som låg i samma gärde som åkern. Det är knappast troligt att man slog de torra och lågavkastande backarna utan de betades under trädesåret. De övriga åren slogs de säkerligen inte, eftersom de dessutom då var svåra att komma åt. Man körde inte i säden för att få lite dåligt hö. Dessutom låg de backar och åsar som nu är reservat långt från byns centrum utmed sockengränsen till Vartofta-Åsaka socken och detta förhållande gjorde dem än mer oattraktiva för slätter. Denna extensiva hävd med troligen svagt bete vart fjärde år pågick under flera århundraden.

På häradsekonomiska kartan, sammanställd 1877, anges reservatets backar och åsar som öppen, trädlös betesmark (hed) och byn hade fortfarande öppna slätter-

ängar på fuktigare mark. Vad som var en stor bristvara på Falbygden var ved till bränsle, byggnadsmaterial och till hägnader. Socknarna hade del i Hökensås häradsallmänning, där man kunde hämta sitt virke, men allmänningen låg mer än 3 mil därifrån och varje träd eller buske i byn gick nog åt till ved eller hägnader. Den ljuskrävande stäppängsfloran gynnades av att backarna aldrig tilläts växa igen.

Den agrara revolutionen på 1800-talet då fyrsädesbruket övergavs, och man började odla vinterfodret på åkermark och då potatisen tillkom som gröda, innebär inga större förändringar för hävden på reservatets åsar och backar. Man tillämpade i allmänhet ett sjuårigt växelbruk med treåriga vallar och tre-fyra år med annan gröda eller träda. Vallarna skördades på hö och sedan efterbetades de sent när återväxten växt till. Eftersom reservatet fortfarande till största delen låg inom samma gärde som åkern betades backarna sent tre år i rad och betades inte alls under fyra år när det odlades annat på åkern. På de sydligaste åsarna i reservatet tillämpades samma hävdregim fram till omkring början av 1990-talet och den artrika stäppängen där hade rikligt med drakblomma.

Samma hävd var det också på åsen vid Nolgården där Lennart Fridén hittade fjädergräset 1947. Igenväxningen med buskar och träd hade dock ökat kraftigt eftersom det inte var samma efterfrågan på framförallt hägnadsvirke. Åsen med fjädergräset blev ganska omgäende naturminne och skyddades från växtsamlare och så småningom även från betesdjur då Fridén lät sätta upp ett stängsel runt den rikaste förekomsten av fjädergräs. Det gjordes senare en del röjningar av träd och buskar och Fridén började årligen med hjälp av vänner räfsa och städa inom inhägnaden. Röjningen och denna försiktiga krattning, som gjordes tidigt på våren, verkade ha gynnade fjädergräset som ökade till tusentals strån.

Några enstaka strån av fjädergräs kan ses närmast bland brudbrödet. Bilden är tagen från samma punkt som den förra den 26 juni 2012. Foto Tore Hagman

Igenväxningen av reservatet ökade fram till slutet av 1980-talet då kraftiga röjningar gjordes. Då lade man också märke till att skräpväxter som hundkåx *Anthriscus sylvestris*, hundäxing *Dactylis glomerata*, ängssvingel *Schedonorus pratensis* och andra kvävegynnade arter ökat i åsarnas kantzoner. Delvis berodde det nog på det allmänna kvävenedfallet men framför allt berodde det på att brukaren av åkern hade en konstgödselspridare som slängde upp gödseln på backkanterna. Den byttes ut efter en tid och det hotet försvann, men skadorna består. Det traditionella växelbruket förändrades och vallarna blev flerårigare men beteshävderna svagare eftersom man började ta fler skördar på vallen.

På slutet av 1980-talet beslöt Länsstyrelsen att Stipa-åsen skulle slås sent i augusti varje år. Andra delar av reservatet skulle också slås med olika intervaller. De sydligaste åsarna röjdes, men de skulle inte slås utan den traditionella hävderna skulle fortsätta. Vårkrattningen i inhägnaden skulle fortsätta som tidigare. Efter anbuds-förfarande fick Naturvårdstjänst i Skaraborg (ekonomisk förening) arbetet på en femårsperiod med början 1990. Eftersom jag var med i föreningen fick jag sköta krattningen. Jag lade då märke till att fjädergrästuvorna kom tidigt med sina blad och var kraftiga med många blad på varje tuva. När förna och löv räfsats bort – det blev 5–10 korgar – var det mycket bar jord framför allt där

Drakblomma
(*Dracocephalum
ruyschiana*).
Foto Tore Hag-
man 1983

det tidigare växt enbuskar och det såg ut att vara gynnsamma gröningsförhållanden i hägnaden.

Denna hävd kan inte tyckas vara så intensiv men tuvorna blev svagare och svagare även om antalet tuvor inte påtagligt minskade. Även drakblommans tuvor blev svagare men antalet plantor minskade inte de fem första åren av sen slätter. När den första femårsperioden gått fick inte Naturvårdstjänst anbudet för kommande period. Sedan dess har jag inte följt utvecklingen på åsarna förrän i mitten av 2000-talet, då jag hade vandringar där arrangerade av Västkoststiftelsen.

Någon gång under denna tid sattes den verkliga dödstöten in mot den stäppartade torrängens arter. Reservatet ägs inte av staten utan av en lantbrukare och det stod honom fritt att söka EU-bidrag för skötsel av ängar och betesmarker. För att få bidragen krävdes efterbete efter slättern och det ställdes hårda krav på betestrycket. Om brukaren ville gynna den stäppartade torrängens arter med ett lågt betestryck skulle han efter kontroll utsättas för kraftiga sanktioner och gå miste om många pengar och kanske indraget gårdsstöd. Dessa hårda beteskrav har på en kort tid förändrat vegetationen. Drakblomman är nu helt borta från de sydligaste åsarna och endast några tuvor finns på de andra åsarna. Risken finns också att den intensiva skötseln tömt fröbanken för drakblomma genom att frön grott men plantorna inte blivit starka nog att blomma och sätta nya frön innan de blivit uppätta. Endast en handfull svaga tuvor är kvar av fjädergräset inom Fridéns inhägnad, som för övrigt var borta under flera år innan den kom upp igen för ett par år sedan. Det hårda betestrycket har gynnat andra gräs och det börjar bli grässvälar där det tidigare växt örter och barfläckarna har nog minskat.

På 1970-talet hittade L. Fridén ”trenne tuvor” fjädergräs på reservatets nordligaste ås N om Nolgården. Åsen låg då i samma gärde som åkern och betades ibland

med svagt betestryck. Under de senaste åren har också betestrycket varit lågt. Fjädergräset har ökat sedan 1970-talet och där finns nu det livskraftigaste beståndet.

Nya skötselplaner på gång

Nu håller Länsstyrelsen på att göra nya skötselplaner för reservatet på Nolgården, Näs och där kommer bland annat hävdvila under ett antal år att föreslås. Vårrensningen av fjädergräsets närområde skall också återupptas. Reservatet kommer också att utökas på Vartofta-Åsaka delen av åssystemet. Målet med skötseln skall vara att fjädergräset och dess följeväxter skall trivas och både areal och antal plantor skall öka. Det kan också innebära att man måste så ut drakblomma och fjädergräs. Det krävs också en noggrann uppföljning av åtgärderna.

På åsar inom reservatet som tidigare legat i permanenta betesfällor skall betet återupptas. Det är av hävdhistoriska skäl, men det är också viktigt att inom området kunna visa skillnaden mellan den betade torrängen och den örtrika stäppängen.

Man får hoppas att åtgärderna skall vända den katastrofala trenden. Nolgården, Näs med sin tidigare så kompletta torrängsflora och med så många sällsynta och hotade arter har lockat många botaniker till området sedan det upptäcktes av Fridén. Reservatet är bland botaniker och andra intresserade en klenod och kanske ett av landets mest kända reservat. Det är jämförligt med vad megalitgravar och hållristningar är för arkeologer. Det är självklart att det måste skötas på optimalt sätt oavsett kostnader och passar inte villkoren för EU-bidragen måste de kopplas bort. Hävdvilan gynnar också insektsfaunan med mängder av blommande örter och det finns även hotade insektsarter som bör gynnas av den nya skötselplanen. De två övriga reservaten för fjädergräs och drakblomma har haft en liknande negativ utveckling och åtgärder behövs också där.

Naturreseptatet Nolgården Näs – Sveriges mest värdefulla lokal för stäppartad torräng

Av Maria Thordarson

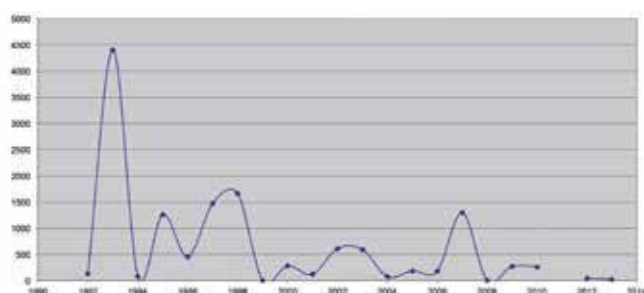
Nolgården – Näs är ett litet naturreseptatet i Västra Götalands län med en areal på bara 4,2 hektar. De slingrande åskullarna med sin unika flora, omgivna av åkermark, ligger på Falbygden, närmare bestämt på gränsen mellan Vartofta-Åsaka och Näs socken. På dessa åskullar finns den unika stäppartade torrängsfloran med fjädergräs (*Stipa pennata*) och dess särskilt skyddsvärda följarter drakblomma (*Dracocephalum ruyschiana*) och smalbladig lungört (*Pulmonaria augustifolia*), enligt många en liten restpopulation på våra breddgrader från den postglaciala värmetiden. I naturreseptatet är det dessa arter som ska vara utgångspunkt för brukande och annan användning av marken.

En av dessa åskullar fridlystes redan den 6 november 1948 som naturminnesmärke, efter prosten Lennart Fridéns fynd där av *Stipa pennata* och dess följarter. Området hägnades in och en skylt av gjutjärn sattes upp med inskriften "Naturskyddsområde Fridlyst enligt lag". Dessförinnan hade Stipakullen i Vartofta-Åsaka 1934 och Varholmen i Dala 1936 fridlysts med stöd av lagen om fredande av naturminnesmärken, Sveriges första naturskyddslag, som antagits av riksdagen 1909. Nordens tre kända lokaler för fjädergräset *Stipa pennata* var därmed skyddade enligt lag.

När naturvårdslagen kom 1964 gav den möjlighet att bilda naturreseptatet i Sverige, och 1966 avsattes tre av åskullarna i Nolgården Näs som naturreseptatet, efter en framställan från Naturskyddsföreningen i Skara-

borgs län. Åsarna skyddades ur geologisk och biologisk synpunkt samt med hänsyn till dess skönhet, och naturskyddsföreningen utsågs till att vårda och förvalta naturreseptatet. Reservatsbeslutet reviderades 1983 då Länsstyrelsen bedömde att de tidigare reservatsföreskrifterna var föråldrade och inte tillgodosåg området stora naturvärden. Revideringen grundades på inkomna skrivna ändringsförslag från den kände botanisten Lennart Fridén, som följt området och aktivt deltagit i skötseln under alla år.

Reservatsbeslutet och skötselplanen från 1983 gäller fortfarande. Där talas om värfagning, bete och försiktig slåtter, men det finns ett ganska stort tolkningsutrymme i skötselplanen, vilket också lett till att skötseln har varierat genom åren. Utrymme för hävdvariation kan vara bra men under senare år har fjädergräset minskat katastrofalt i området och även drakblomman har minskat betydligt. En årlig uppföljning av fertila strån av fjädergräset har

Antal fertila strån av *Stipa pennata* på Nolgården Näs 1992–2013.

genomförts och där ser man att det alltid har varit en stor variation mellan åren men det som nu är riktigt oroande är att antalet fertila strån minskar för varje år och att det inte längre förekommer några toppår.

Det finns också en översiktlig redovisning av vilken skötsel som har bedrivits sedan 1976. En tidig fagning och räfsning genomfördes fram till 1987 för att återupp-tas först 2013. Istället påbörjades augustislätter 1987, först med trimmer och därefter med slätterbalk. Förra året var första året på länge som ingen slätter genomfördes. Man kan också utläsa att efterbete tidigare genomfördes vissa år men att det från 2001 har det bedrivits efterbete varje år.

Under åren har frågan om att utvidga naturreservatet kommit upp vid ett flertal tillfällen, och nu är en utvidgning på gång. På en av de berörda fastigheterna har Länsstyrelsen kommit överens med markägarna om att ytterligare 8,4 hektar ska tillföras naturreservatet. Utvidgningen utgörs av åskullar som under en längre tids ohävd åter betas. Träd och buskar har röjts bort och den planterade granskog som fanns på en av åskullarna avverkades 2011. Enligt förslaget till ny skötselplan är det tänkt att på en del av den avverkade ytan även ta bort stubbarna, skala av det översta markskiktet och gräva igenom jorden för att därefter låta ny vegetation etablera sig. Tanken är att så in fjädergräs i de helöppna slänterna och i övrigt skapa förutsättningar för en varierande flora- och fauna-etablering. En del omgivande mark som brukats som vall har också tagits med i utvidgningen vilket skapar bättre förutsättningar för hävden i området. På sikt ska större delen av detta område utvecklas till stäppartad torräng. En större areal ger också bättre förutsättningar att långsiktigt kunna bevara den stäppartade torrängen på Falbygden. Små isolerade förekomster av en naturtyp löper alltid större risk att slås ut genom tillfälliga händelser, och vid klimatförändringar ökar den risken ytterligare.

Naturreservatet Nolgården Näs i Falköpings kommun.

- Befintligt naturreservat
- - - - - Förslag till utvidgat naturreservat
- Natura 2000

I samband med utvidgningen kommer Länsstyrelsen att fatta ett nytt beslut för naturreservatet med en ny bifogad skötselplan. Förslag till en ny skötselplan har tagits fram av naturvårdskonsulten Lennart Sundh som under många år följt floran i Falbygden och aktivt deltagit i olika uppföljningsprogram. Det är nu av yttersta vikt att fortsätta med uppföljningen av floran i naturreservatet

Åsryggarna i Nölgården Näs är till stor del uppbyggda av ortocerkalksten med inslag av skiffer och sandsten. Bilden är tagen den 6 juli 2005. Foto Anders Stagen, länsstyrelsen

så att man ser att rätt åtgärder genomförs för att bevara och stärka den svaga förekomsten av fjädergräs och drakblomma i området. Länsstyrelsen har därför bjudit in till möten för att presentera det framtagna skötsel-förslaget och ta del av värdefulla synpunkter. Länsstyrelsen har tagit till sig viktigt underlag från Västergötlands botaniska förening där bl. a. Anders Bertilsson bidragit med sin kunskap om hävdhistoria, firsädesbruk och tidigare reservatsskötsel i området. Ett förslag till ändring i skötselplanen är att stipalokalen och delområden med drakblomma nu ska lämnas i hävdvila i tre eller fyra år utan bete eller slätter, men med en årlig kraftig vårfogning, som leder till att jorden blottläggs på vissa ytor.

Därefter är tanken att genomföra sent bete i ett eller två år för att därefter genomföra ny hävdvila. En uppföljning av fjädergräs och drakblomma kommer att göras varje år och hösten 2017 görs en utvärdering för att bedöma behov av fortsatt hävdvila. Vår önskan är också att skötselplanen ska ge utrymme för alternativ skötsel om utvärdering visar att det finns behov av det. Innan ett nytt reservatsbeslut kan fattas ska ett förslag till reviderad skötselplan skickas på remiss och då kan ytterligare synpunkter inkomma som Länsstyrelsen ska ta ställning till.

De mest skyddsvärda arterna i den stäppartade torrängen finns idag med på den svenska rödlistan över hotade arter, där fjädergräset bedöms vara akut hotat

(CR) och drakblomma och smalbladig lungört båda bedöms vara starkt hotade (EN). För att bryta den negativa utvecklingen har Naturvårdsverket låtit utarbeta ett åtgärdsprogram för stäppartade torrängar i Västsverige. Den som är intresserad kan ladda ner programmet från Naturvårdsverkets hemsida (Rapport 6405). Åtgärdsprogrammet har utarbetats av Lennart Sundh som nu även tagit fram det nya förslaget till skötselplan för Nolgården Näs.

Åskullarna i Nolgården Näs ingår också i det europeiska nätverket av värdefull natur i Europa kallat Natura 2000. Här har Sverige ett ansvar att se till att de naturtyper och arter som ingår i nätverket har goda förutsättningar att bevaras och utvecklas på ett livskraftigt sätt. De utpekade Natura 2000 områdena, betecknade som kalkgräsmarker, finns även norr och söder om naturreservatet. På sikt vore det bra om även dessa kunde rymmas inom naturreservatets gränser för att därigenom, i samverkan mellan brukare och myndigheter, stärka förutsättningarna för en hävd som så långt möjligt gynnar dessa arters specifika krav.

Markägare eller brukare kan söka bidrag för hävd av betesmarker eller slätterängar via landsbygdsprogram-

mets miljöstödsystem. Skötseln av länets naturreservat i odlingsmark finansieras till stor del av dessa miljöstödsersättningar till brukarna. Det är då viktigt att den upprättade åtagandeplanen till brukaren stämmer väl överens med naturreservatets skötselplan. I de flesta fall är det fullt möjligt, men när det gäller åskullarna i Nolgården Näs och de övriga stipalokalerna på Falbygden fungerar det inte så bra. Miljöstödsersättningarna styrs av tydliga regler som måste följas. Bryter man mot reglerna eller om det vid en kontroll visar sig att brukaren inte uppfyllt sina åtaganden finns det risk för sanktioner som kan slå ekonomiskt hårt mot brukaren. I Landsbygdsprogrammet 2007–2014 fanns en möjlighet till hävdvila endast ett år av fem men detta stämmer förmodligen inte så bra överens med åskullarnas historiska fyrsädesbruk med flerårig hävdvila. Länsstyrelsen måste därför komma överens med brukaren om andra ersättningsmodeller i naturreservat med mycket speciella krav. Vilka regler eller ersättningsnivåer som gäller i det nya landsbygdsprogrammet 2015–2020 vet vi inte i skrivande stund.

Att bevara åskullarna i Nolgården Näs med sin unika flora är ett ärofyllt uppdrag som ska tas på stort allvar. Vi hoppas därför innerligt att vi nu med gemensamma krafter ska lyckas vända den nedåtgående trenden för karaktärsarterna i området så att vi åter kan få se fjädergrässets vippor vaja i vinden och att drakblomman åter får lysa upp kullarna med sina stora blåa blommor i slutet av juni.

Vi vill också ge besökarna en möjlighet att uppleva den långa och märkliga hävdhistoria som den stäppartade torrängen bär med sig. Välkomna till naturreservatet Nolgården Näs!

Drakblomma med dess följarter i naturreservatet Nolgården Näs. Foto Anders Stagen, länsstyrelsen